

راهبردهای ارتقای روابط اقتصادی بر اساس تحولات اقتصادی و سیاسی پاکستان

زهرا مشفق^۱

چکیده

کشورهای همسایه در حوزه‌های جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی نقش بسزایی در جهت‌گیری‌های سیاست خارجی هر کشور ایفا می‌کنند. برای سیاست‌گذاران ایران درک دقیق از فضای سیاسی و اقتصادی پاکستان اهمیت دوچندان دارد. شناخت ساختار کلی اقتصاد پاکستان گام نخست در توسعه مبادلات تجاری با این کشور است. نگاه به روندهای موجود در نظام اقتصادی پاکستان نشان می‌دهد که رشد ناپایدار، تورم بالا، نرخ بیکاری فزاینده و وابستگی به واردات از مهم‌ترین چالش‌های اقتصاد پاکستان شمرده می‌شود. همچنین، عملکرد ضعیف صادرات، استفاده ناکارآمد از توافقاتی تجاری آزاد و سرمایه‌گذاری خارجی پایین، مصداق‌هایی از عدم کارآمدی دیپلماسی اقتصادی پاکستان در سال‌های اخیر بوده است، اما در عین حال، در یک سال اخیر دولت پاکستان مجموعه‌ای از اصلاحات ساختاری را برای تثبیت اقتصاد و تقویت رشد بلندمدت شامل انضباط مالی، بهبود نظام مالیاتی، کاهش کسری حساب جاری و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی انجام داده است. در حوزه سیاست خارجی نیز اصل راهنمای سیاست خارجی پاکستان، بر گسترش فضای دیپلماتیک و افزایش خودمختاری کشور از طریق روابط خوب با همه قدرت‌های بزرگ و جذب سرمایه‌گذاری خارجی از کشورهای دوست متمرکز است، اما در عین حال، دولت پاکستان در تأمین امنیت سرمایه‌گذاران خارجی و وابستگی شدید به وام و کمک‌های مالی خارجی با چالش‌هایی روبه‌روست که تصمیم‌گیری در سیاست خارجی و اقتصادی را برای پاکستان به چالش پیچیده‌ای تبدیل می‌کند.

واژگان کلیدی: شرکای تجاری ایران، پاکستان، ساختار اقتصاد کلان، دیپلماسی اقتصادی.

مقدمه

با کشورهای همسایه در بسیاری از کشورهای جهان از اولویت‌های سیاست خارجی است. سیاست خارجی هر کشور نه تنها تحت تأثیر شرایط اقتصادی داخلی آن کشور، بلکه به شدت تحت تأثیر محیط کشورهای همسایه نیز قرار دارد و تحولات ژئوپلیتیکی در هر کشور می‌تواند بر چگونگی تعاملات اقتصادی و سیاسی آن کشور با کشورهای همسایه اثرگذار باشد. همچنین،

تحولات جهانی در دهه‌های اخیر به‌ویژه در حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و ژئوپلیتیکی به سرعت در حال تغییر و دگرگونی است. در این میان، کشورهای همسایه در حوزه‌های جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی نقش بسزایی در جهت‌گیری‌های سیاست خارجی هر کشور ایفا می‌کنند؛ به طوری که بهبود روابط و تعاملات

تأثیر عوامل متعددی قرار دارد که شناخت آن‌ها برای ایران ضروری است. در این میان، ابعاد ژئوپلیتیکی طرح‌هایی مانند کریدور اقتصادی چین-پاکستان¹ تنها یکی از جنبه‌های این تعاملات و تأثیرات آن بر نقشه منطقه‌ای و نیز نقش آن در ایجاد توازن‌های جدید راهبردی، نیازمند بررسی‌های دقیق و جامع است. تمام این عوامل درنهایت، سیاست خارجی ایران را به‌گونه‌ای تحت تأثیر قرار می‌دهند و زمینه‌های همکاری و تعاملات اقتصادی و سیاسی را در روابط دوجانبه رقم می‌زنند. بنابراین، سیاست‌مداران کشور باید در امتداد سیاست همسایگی و در قالب اولویت‌های سیاست خارجی خود، این موضوع را لحاظ کنند. در این راستا، در گام نخست نیازمند داشتن نگاه جامع و بلندمدت در تحلیل وضعیت این کشور هستند تا بتوانند راهبردهای مناسب و کارآمدی را در زمینه‌های دیپلماتیک، اقتصادی و امنیتی اتخاذ کنند.

با توجه به مقدمات بالا، تمرکز اصلی این گزارش تبیین شرایط نظام اقتصادی و سیاسی پاکستان است تا شناخت کاملی از شرایط اقتصادی و سیاسی آن ایجاد شود تا از این رهگذر ظرفیت‌های اقتصادی پاکستان شناسایی شود. در این راستا، در بخش نخست، وضعیت متغیرهای کلان اقتصادی پاکستان مورد واکاوی قرار گرفته است. چالش‌های دیپلماسی اقتصادی این کشور و راهبرد سیاست خارجی پاکستان در بخش‌های دوم و سوم مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. درنهایت نیز جمع‌بندی و نتیجه‌گیری ارائه شده است.

ویژگی‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک هر کشور می‌تواند فرصتی برای تقویت در بازارهای کشورهای همسایه باشد.

تردید وجود ندارد که تحولات منطقه به‌ویژه از ۷ اکتبر سال ۲۰۲۳، سبب شده است تا بسیاری از بازیگران و قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در نگاه خود به مسائل منطقه‌ای تجدیدنظر کنند. ایران نیز از این موضوع مستثنا نیست و به‌عنوان یکی از کشورهای منطقه نمی‌تواند از بررسی دقیق تحولات اقتصادی و سیاسی کشورهای همسایه چشم‌پوشی کند. از آنجاکه روابط اقتصادی، تجاری و ژئوپلیتیکی میان ایران و همسایگانش تأثیر مستقیمی بر ثبات منطقه و مسیرهای توسعه ملی دارد، شناخت دقیق وضعیت اقتصادی پاکستان به‌عنوان یکی از همسایگان و تحلیل ابعاد مختلف آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

برای سیاست‌گذاران ایران درک دقیق از فضای سیاسی و اقتصادی پاکستان اهمیت دوچندان دارد؛ زیرا تحولات سیاسی و اقتصادی این کشور می‌تواند به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر تعادل قدرت در منطقه و در نتیجه، بر منافع راهبردی ایران اثرگذار باشد. برای مثال، تغییرات در سیاست‌های داخلی پاکستان در حوزه‌های امنیتی و اقتصادی موجبات تغییر در الگوهای همکاری یا رقابت منطقه‌ای را فراهم می‌آورد. از سوی دیگر، نقش بازیگران خارجی در سیاست‌های پاکستان به‌ویژه در شرایطی که رقابت‌های ژئوپلیتیکی میان قدرت‌های بزرگ در حال افزایش است، نشان می‌دهد که سیاست خارجی همواره در فضای بین‌المللی تحت

۱- نگاه به وضعیت اقتصادی پاکستان

نگاه به شرایط اقتصادی پاکستان حاکی است که این کشور در سال‌های اخیر با چالش‌هایی همراه بوده که از سال ۲۰۲۲ تاکنون ادامه داشته است. بر اساس گزارش وزارت اقتصاد پاکستان، این کشور در این سال‌ها با چندین شوک جهانی مواجه شده است. از جمله این شوک‌ها، اختلال در زنجیره تأمین به دلیل جنگ روسیه و اوکراین، فشارهای تورمی جهانی که منجر به تشدید سیاست‌های پولی شده و شوک قیمتی نفت به دلیل تنش‌های ژئوپلیتیکی فزاینده در منطقه غرب آسیا بوده است. در سال ۲۰۲۲، اقتصاد پاکستان با رشد ناپایدار ۶/۱ درصدی ناشی از تقاضای داخلی مواجه بوده است. همچنین، اقتصاد به دلیل سیل‌های ویرانگر سال ۲۰۲۳، دچار رکود شایان توجهی شده؛

رکودی که نه تنها افق‌های رشد را از بین برده، بلکه خسارت گسترده‌ای معادل ۴/۸ درصد از تولید ناخالص داخلی^۱ وارد کرده است. در آغاز سال ۲۰۲۴، چشم‌انداز کلی دولت پاکستان دستیابی به رشد پایدار تولید ناخالص داخلی همراه با ثبات قیمتی در میان‌مدت برای غلبه بر چالش‌های اقتصادی بود. دولت پاکستان تلاش خود را در راستای اجرای اصلاحات کلان اقتصادی و ساختاری بومی متمرکز کرده که هدف آن ایجاد اشتغال و کاهش فقر است.

در این بخش از گزارش به‌منظور شناخت دقیق‌تر از وضعیت اقتصادی پاکستان، به بررسی دقیق‌تر برخی از مهم‌ترین متغیرهای کلان اقتصادی این کشور بر اساس آمار و اطلاعات رسمی دولت پاکستان در سال‌های اخیر پرداخته شده است.

جدول ۱- خلاصه برآورد متغیرهای کلان اقتصادی پاکستان

برآورد متغیرهای کلان اقتصادی			متغیرهای اقتصادی
۲۰۲۴	۲۰۲۳	۲۰۲۲	
۲/۳	-۰/۲	۶/۱	رشد تولید ناخالص داخلی حقیقی
۲۷/۴	۲۱/۹	۲۳/۰	رشد مصرف بخش دولتی
۱۴/۰۱	۲۳/۷۶	۱۴/۶۰	رشد مصرف بخش خصوصی
۱۷/۶	۱۴/۲	۲۷/۸	رشد سرمایه‌گذاری کل
۸/۰	۸/۵	۶/۲	نرخ بیکاری
۲۶/۰	۲۸/۲	۱۹/۹	تورم شاخص قیمت مصرف‌کننده (متوسط)
-۰/۵	-۱	-۴/۷	تراز حساب جاری (درصد از تولید ناخالص داخلی)
۸۱	۹۱	۸۹	خالص بدهی دولت (درصد از تولید ناخالص داخلی)
۵/۹	۷/۷	۷/۸	کسری بودجه (درصد از تولید ناخالص داخلی)
۲۴/۳	۲۵/۲	۳۹/۰	رشد صادرات کالا و خدمات
۱۵/۷	۱/۴	۴۹/۳	رشد واردات کالا و خدمات

مأخذ: countryeconomy 2024, tradingeconomics, 2024, Finance Division | Government of Pakistan, 2024

1. GDP

۱-۱- رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری

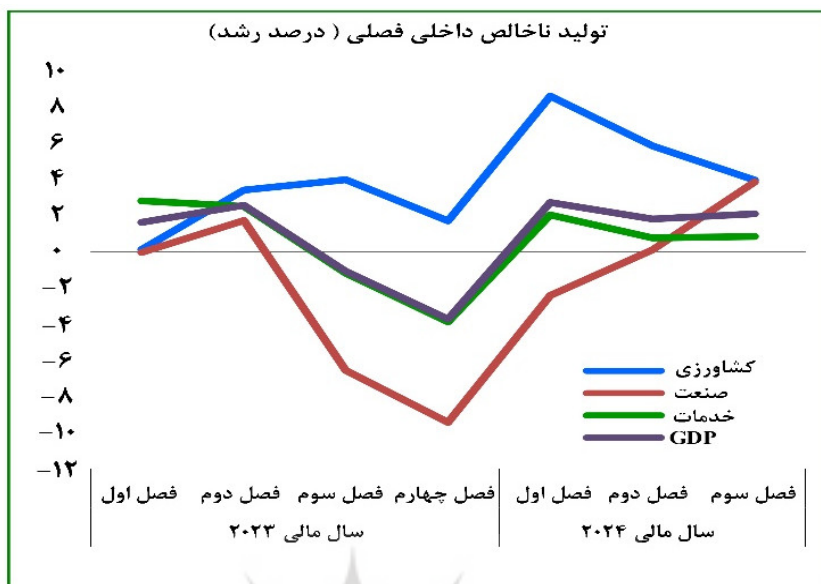
در سال مالی ۲۰۲۴، به‌ویژه در سه ماه سوم، اقتصاد پاکستان پس از مواجهه با چالش‌های عمده در سال ۲۰۲۳، آغاز به سیگنال‌های مقاومت و تثبیت کرد. در سال ۲۰۲۳، اقتصاد پاکستان به دلیل شوک‌های بین‌المللی و بلایای طبیعی داخلی مانند سیلاب دچار آسیب شد. این رویدادها درحالی‌که کشور در حال بهبود از وضعیت همه‌گیری کرونا بود، آسیب‌پذیری‌های اقتصادی را افزایش داد و منجر به ثبت رشد منفی تولید ناخالص داخلی شد، اما به‌مرور، رشد تولید ناخالص داخلی آغاز به افزایش کرد و تورم نیز روند کاهشی خود را ادامه داد. این تحولات مثبت ناشی از مدیریت باثبات سیاست‌های اقتصادی و نیز حمایت و پشتیبانی از سوی کشورها و سازمان‌های بین‌المللی بود که روابط دوجانبه یا چندجانبه با پاکستان داشتند. به‌رغم وجود چالش‌ها، اما دولت پاکستان با موفقیت برنامه «Stand-By Arrangement» صندوق بین‌المللی پول^۱ را به اتمام و رشد تولید ناخالص داخلی در سال ۲۰۲۴ را به ۲/۳ درصد رساند.

در میان بخش‌های اقتصادی، بخش کشاورزی با نرخ رشد ۶/۲ درصدی به‌عنوان عامل کلیدی در رشد اقتصادی پاکستان در سال ۲۰۲۴ شناخته شده است. رشد شایان توجه بخش کشاورزی به ابتکارات دولت در خصوص بهبود تأمین کالاهای اساسی و افزایش تخصیص اعتبار به کشاورزان نسبت داده می‌شود. محصولات کشاورزی از جمله

پنبه، برنج و گندم در این سال رشد خوبی را تجربه کردند. همچنین، بخش تولیدات صنعتی پس از رشد منفی متوالی در سه ماه اول و دوم سال ۲۰۲۴، در سه ماه سوم سال روند بهبود خود را آغاز و رشدی معادل ۱/۴ درصد را تجربه کرد. عواملی از جمله تورم بالا، سیاست‌های پولی انقباضی بلندمدت و نیز روند کند بهبود در اقتصاد کشورهایی که شریک اصلی تجاری پاکستان شمرده می‌شوند، از جمله دلایل اصلی انقباض در بخش تولیدات صنعتی بوده است. بخش خدمات نیز با رشد ۱/۲ همراه بود. درحالی‌که در سال ۲۰۲۳، شوک‌های خارجی و تأثیرات مخرب سیل‌ها باعث اختلال در فعالیت‌های اقتصادی شد و تأثیر آن بر بخش صنعت و خدمات بسیار بیشتر از کشاورزی بود، اما مسیر رشد اقتصادی در سال ۲۰۲۴ روند رو به بهبود داشت. در سه ماه سوم سال ۲۰۲۴، تولید ناخالص داخلی با رشد ۲ درصدی همراه بود که این رشد ناشی از افزایش ۳/۹ درصدی در بخش کشاورزی، ۳/۸ درصدی در بخش صنعت و ۰/۸ درصدی در بخش خدمات بود.

در بخش عرضه، دولت پاکستان بر افزایش ظرفیت تولید، سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی و مشارکت فعال‌تر در زنجیره‌های ارزش جهانی تمرکز دارد.

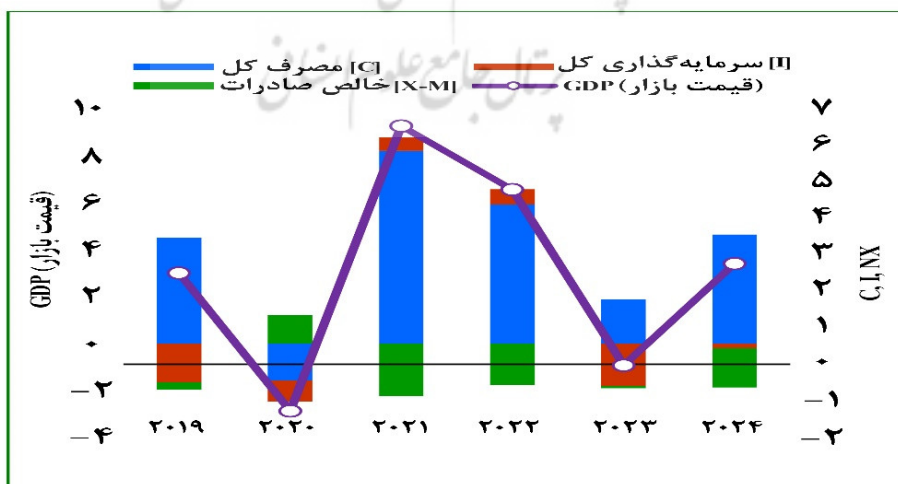
نمودار ۱- روند ماهانه رشد تولید ناخالص داخلی پاکستان (۲۰۲۳-۲۰۲۴) (سمت عرضه)

مأخذ: Finance Division | Government of Pakistan, 2024

مدیریت عرضه و تقاضا و اجرای مؤثر اصلاحات
 بخشی برای دستیابی به رشد پایدار و فراگیر، یکی از
 اصول حائز اهمیت برای سیاست‌گذاران اقتصادی
 پاکستان بوده است. در بخش عرضه، دولت پاکستان
 بر افزایش ظرفیت تولید، سرمایه‌گذاری‌های داخلی و
 خارجی و مشارکت فعال‌تر در زنجیره‌های ارزش
 جهانی تمرکز دارد. این رویکرد همچنین، شامل ایجاد
 محیط سرمایه‌گذاری امن و مطلوب برای تشویق
 تعهدات بلندمدت از سوی سرمایه‌گذاران بالقوه
 است.

نمودار ۲- روند ماهانه رشد تولید ناخالص داخلی پاکستان (۲۰۲۳-۲۰۲۴) (سمت تقاضا)

مأخذ: Finance Division | Government of Pakistan, 2024

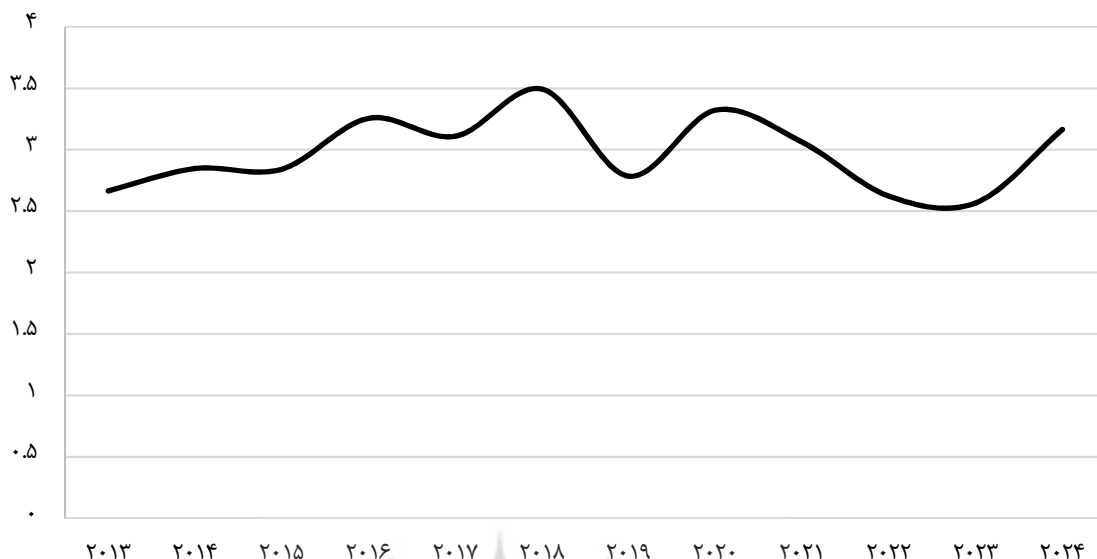
هماهنگ‌کننده برای طیف وسیعی از اصلاحات سیاستی عمل می‌کند. در این راستا، می‌توان به سرمایه‌گذاری ۱/۶ میلیارد دلاری عربستان در زیرساخت‌های این کشور که نشان‌دهنده تلاش عربستان برای تقویت حضور اقتصادی و سیاسی خود در پاکستان و نیز منطقه جنوب آسیاست، اشاره کرد.

با این حال، اقتصاد پاکستان همچنان شکننده باقی مانده و با شاخص‌های کلان اقتصادی ضعیف مواجه است. این وضعیت به دلیل وابستگی به واردات، نرخ پایین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و مشکلات طولانی‌مدت در جذب سرمایه‌گذاری خارجی تشدید شده است. تورم مداوم و دورقمی، بوروکراسی پیچیده، ضعف حاکمیت قانون، فساد، بی‌ثباتی سیاسی و نگرانی‌های امنیتی از جمله موانع اصلی کسب‌وکار در پاکستان عنوان می‌شود. بر اساس نظر سرمایه‌گذاران، فضای کسب‌وکار و سرمایه‌گذاری در پاکستان چالش‌های شایان توجهی دارد. مقررات پیچیده و ناهماهنگ، حفاظت ناکافی از حقوق مالکیت فکری و سیاست‌های مالیاتی متغیر از جمله چالش‌های عمده‌ای هستند که بر فضای کسب‌وکار تأثیر می‌گذارند. نگرانی‌های امنیتی ناشی از درگیری‌های داخلی و منطقه‌ای نیز موجب کاهش اعتماد سرمایه‌گذاران به امنیت و سودآوری سرمایه‌گذاری‌هایشان می‌شود (Bailey, 2024).

در خصوص وضعیت جذب سرمایه خارجی در پاکستان باید گفت این کشور به دنبال جذب سرمایه‌گذاری خارجی برای تقویت رشد اقتصادی به‌ویژه در بخش صادرات است. بخش‌های اولویت‌دار شامل انرژی، فناوری اطلاعات و ارتباطات، کشاورزی و معادن هستند. این کشور در سال ۲۰۲۳، سیاست جدید سرمایه‌گذاری‌ای را معرفی کرد که هدف آن، افزایش نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص داخلی و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی است. سیاست سرمایه‌گذاری ۲۰۲۳ پاکستان^۱ قصد دارد با حفظ سیاست‌های سرمایه‌گذاری آزاد و تسهیل فرایند سرمایه‌گذاری در تمام مراحل، فضای سرمایه‌گذاری را بهبود بخشد. طبق این سیاست، پاکستان از طریق پنج راهبرد شامل افزایش پیچیدگی اقتصادی، ایجاد مشاغل با ارزش افزوده بالا، بهبود و گسترش صنایع کنونی و ایجاد صنایع و زنجیره‌های ارزش جدید، گسترش ارتباطات داخلی و بهبود فراگیری اقتصادی می‌کوشد به مقصدی برتر برای جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در منطقه تبدیل شود. در ژوئن ۲۰۲۳، دولت پاکستان، شورای تسهیل سرمایه‌گذاری ویژه^۲ را برای جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به‌ویژه از کشورهای شورای همکاری خلیج فارس راه‌اندازی کرد. دامنه فعالیت این شورا به شدت گسترش یافته است و اکنون به‌عنوان مرکز

1. The 2023 Pakistan Investment Policy (PIP)
2. Special Investment Facilitation Council (SIFC)

نمودار ۳- روند جذب سرمایه‌گذاری خارجی در پاکستان (۲۰۱۳-۲۰۲۴) -میلیارد دلار

مأخذ: State Bank of Pakistan, 2025.

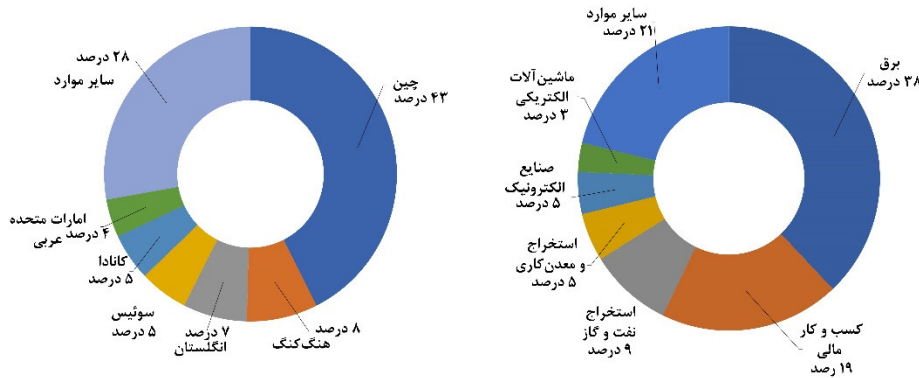
کشورهای منطقه مانند هند، بنگلادش و چین بسیار ناچیز بوده است. سرمایه‌گذاری عمدتاً به چند بخش محدود شده است و جریان‌های ورودی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی^۱ نیز به تعداد محدودی از کشورها اختصاص دارد. میانگین سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در پاکستان در سال‌های ۱۹۹۷ تا ۲۰۲۱، ۱۵۸/۴۹ میلیون دلار بوده است. بیشترین میزان جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در یک دهه اخیر، ۳/۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۸ و کمترین میزان آن، ۲/۵ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۳ بوده است، اما روند جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در نیمه نخست سال ۲۰۲۴ نشان می‌دهد که این متغیر با افزایش قابل توجه ۲۰ درصدی، به ۱/۳ میلیارد دلار رسید در حالی که در مدت مشابه سال گذشته آن، ۱/۱ میلیارد دلار بود.

رشد ورود سرمایه خارجی در پاکستان عمدتاً ناشی از مشارکت قابل توجه چین (۵۳/۰ میلیارد دلار)، هنگ‌کنگ (۱۳/۰ میلیارد دلار) و بریتانیا (۱۳/۰ میلیارد دلار) بوده است. بخش‌های کلیدی جذب سرمایه‌گذاری خارجی در پاکستان به ترتیب بخش نیرو (برق) با سهم ۳۸ درصدی، بیشترین سهم از ورود سرمایه خارجی را به خود اختصاص داده است.

روند جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در پاکستان از سال ۲۰۱۸ تا سال ۲۰۲۴ نزولی بوده و حجم سرمایه‌گذاری این کشور نیز در مقایسه با

1. Foreign Direct Investment

نمودار ۴- جریان جذب سرمایه خارجی پاکستان در نیمه نخست سال ۲۰۲۴ به تفکیک کشور و بخش‌های اقتصادی

مأخذ: Finance Division | Government of Pakistan, 2025.

بلکه در طول سه سال گذشته به تدریج شکل گرفته است. در پاکستان، تورم عمدتاً ناشی از شکاف بین عرضه و تقاضا بوده که به دلیل افزایش تقاضای بیش از حد برای کالاها و خدمات نسبت به عرضه ایجاد شده است. این وضعیت تحت تأثیر افزایش هزینه‌های دولتی و رشد تقاضای مصرف‌کنندگان بوده است. افزون‌براین، عواملی مانند افزایش قیمت انرژی، بالا رفتن هزینه‌های واردات و فشارهای ناشی از افزایش دستمزدها نیز به تورم دامن زده‌اند. نوسانات نرخ ارز که تحت تأثیر عوامل اقتصادی رخ داده، هزینه واردات کالاها و خدمات را افزایش داده و فشارهای تورمی را تشدید کرده است. پاکستان به شدت به واردات کالاهای اساسی مانند نفت و مواد غذایی متکی است. در حالی که قیمت این کالاها کاهش یافته، اما در سال ۲۰۲۴، تورم همچنان بالاتر از سطح پیش از همه‌گیری کرونا باقی مانده است.

میانگین نرخ تورم در سال ۲۰۲۳، به ۲۹/۲ درصد رسید و تا ماه سال ۲۰۲۳، نرخ تورم سالانه به ۳۸ درصد افزایش یافت. این افزایش به‌ویژه

همان‌طور که در نمودار شماره ۴ مشاهده می‌شود، رشد ورود سرمایه خارجی در پاکستان عمدتاً ناشی از مشارکت قابل توجه چین (۵۳٪ میلیارد دلار)، هنگ‌کنگ (۱۳٪ میلیارد دلار) و بریتانیا (۱۳٪ میلیارد دلار) بوده است. بخش‌های کلیدی جذب سرمایه‌گذاری خارجی در پاکستان به ترتیب بخش نیرو (برق) با سهم ۳۸ درصدی، بیشترین سهم از ورود سرمایه خارجی را به خود اختصاص داده و در مدت زمان یادشده، ۴۹۰ میلیون دلار جذب کرده است. بخش خدمات مالی با ۳۵۳ میلیارد دلار و سهم ۱۹ درصدی در رتبه ۲ و بخش نفت و گاز با سهم ۹ درصد در رتبه ۳ قرار دارد. بر اساس گزارش مؤسسه تحقیقات استراتژیک اسلام‌آباد، متوسط سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی از سال‌های ۱۹۹۷ تا ۲۰۲۴، ۱۵/۸ میلیون دلار بوده است که در مقایسه با دیگر کشورهای منطقه مانند هند، چین و بنگلادش رقم بسیار ناچیزی شمرده می‌شود.

۱-۲- نرخ تورم

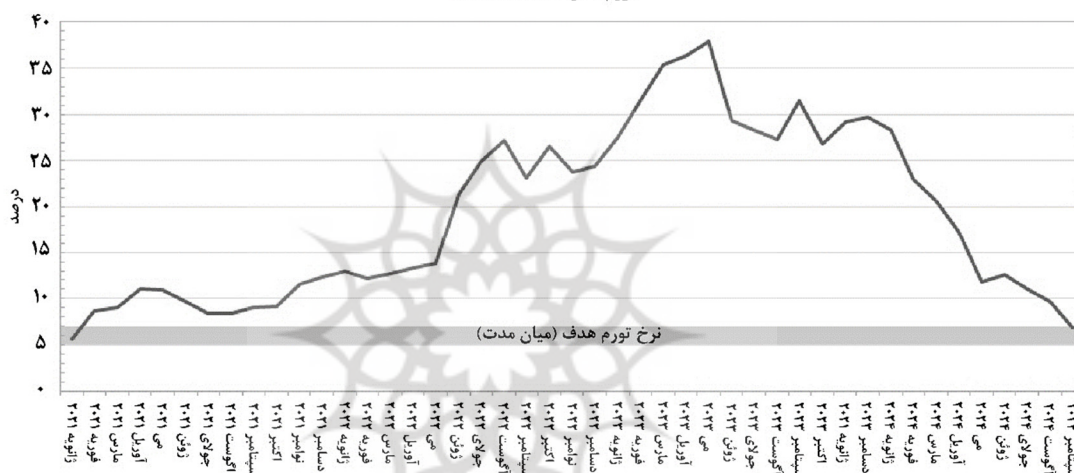
تورم به مهم‌ترین چالش اقتصادی پاکستان تبدیل شده است؛ البته این مشکل به‌طور ناگهانی به وجود نیامده،

به کاهش ارزش پول ملی و در نتیجه، تورم شده است. سیل‌های سال ۲۰۲۳ نیز خسارت‌های اقتصادی زیادی به بار آورد و بخش کشاورزی را به شدت تحت تأثیر قرار داد و منجر به ایجاد اختلال در عرضه کالاهای اساسی فسادپذیر و در نتیجه، افزایش قیمت‌ها شد.

بخش‌های مواد غذایی و انرژی را تحت تأثیر قرار داده و حتی فراتر از تورم هسته‌ای^۱ رفته است. جنگ روسیه و اوکراین از سال ۲۰۲۲، بحران اقتصاد جهانی را تشدید کرده و باعث اختلال‌های جدی در زنجیره‌های تأمین مواد غذایی و انرژی شده است. کاهش ذخایر ارزشی پاکستان نیز منجر

نمودار ۵- روند ماهانه نرخ تورم پاکستان (۲۰۲۱-۲۰۲۴)

تورم مصرف کننده (سالانه)

مأخذ: State Bank of Pakistan, 2024.

درآمد و واحدهای سیار تأمین مواد غذایی ارزان قیمت بود. این اقدامات به کاهش فشار مالی بر گروه‌های هدف کمک کرده است. افزون‌براین، اقدامات نظارتی علیه شرکت‌های غیرقانونی صرافى و تدابیری برای مقابله با قاچاق و احتکار در بازار کالاها اتخاذ شده که به ثبات نرخ ارز و عرضه روان کالاها کمک کرده است. دولت‌های ایالتی پاکستان نیز در حال اجرای مقررات سخت‌گیرانه اداری برای اطمینان از عرضه پایدار کالاها در بازار هستند. این اقدامات به کند شدن روند تورم کمک کرده است.

روند نرخ تورم از اواسط سال ۲۰۲۳ نزولی شده؛ به طوری که در سپتامبر سال ۲۰۲۴ به حدود ۷ درصد رسیده است. این کاهش نشان‌دهنده روند بهبود و کاهش تورم است. مقابله با تورم یکی از اولویت‌های اصلی دولت شمرده می‌شود. بر اساس گزارش وزارت دارایی دولت پاکستان (ژوئن سال ۲۰۲۴)، حجم بسته‌های حمایتی دولت فدرال برای ماه رمضان از ۷/۵ میلیارد روپیه به ۱۲/۵ میلیارد روپیه افزایش یافت. این بسته شامل حمایت از فروشگاه‌های زنجیره‌ای دولتی، دریافت‌کنندگان کمک‌های مالی برنامه حمایت از

1. Core Inflation

۳-۱- نرخ بیکاری

و افزایش تعداد نیروی کار دلسرد است. به دلیل تحولات فناوری، سهم اشتغال در بخش کشاورزی (۳۷/۴ درصد) کاهش یافته و به سمت بخش‌های صنعت و خدمات منتقل شده است. بخش خدمات اکنون بزرگ‌ترین بخش اشتغال‌زا در پاکستان است و ۳۷/۲ درصد از نیروی کار را به خود اختصاص داده است. با این حال، این تغییر ساختاری نتوانسته است مشکل بیکاری جوانان را حل کند؛ زیرا بخش خدمات ظرفیت محدودی در جذب نیروی کار کم‌مهارت دارد. یکی از عوامل مؤثر بر این وضعیت، سیاست‌های دولت در کاهش نیروی کار دولتی است که منجر به حذف ۱۱۸۷۷ موقعیت شغلی در بخش دولتی شده است (the citizen, 2025). این کاهش عمدتاً بر بیش از ۵۰۰۰ موقعیت شغلی در سطوح پایین دولتی تأثیر گذاشته که بیشتر کارگران آسیب‌پذیر را تحت تأثیر قرار داده در حالی که سطوح بالاتر بوروکراسی تا اندازه زیادی بدون تغییر باقی مانده است. افزون‌براین، عدم تطابق نظام آموزشی با نیازهای بازار کار و برنامه‌های خصوصی‌سازی دولت مانند فروش شرکت‌های ملی مهمی مانند Pakistan Steel Mills یا شرکت هواپیمایی بین‌المللی پاکستان^۱ تأثیرات منفی بر اشتغال داشته است.

۴-۱- تجارت خارجی

صادرات کالای پاکستان در سال ۲۰۲۴، به میزان ۱۰/۶ درصد افزایش داشته و به ۳۰/۶ میلیارد دلار رسیده در حالی که در سال ۲۰۲۳، میزان صادرات ۲۷/۷ میلیارد دلار بوده است. در مقابل، واردات کالا با ۰/۸ درصد

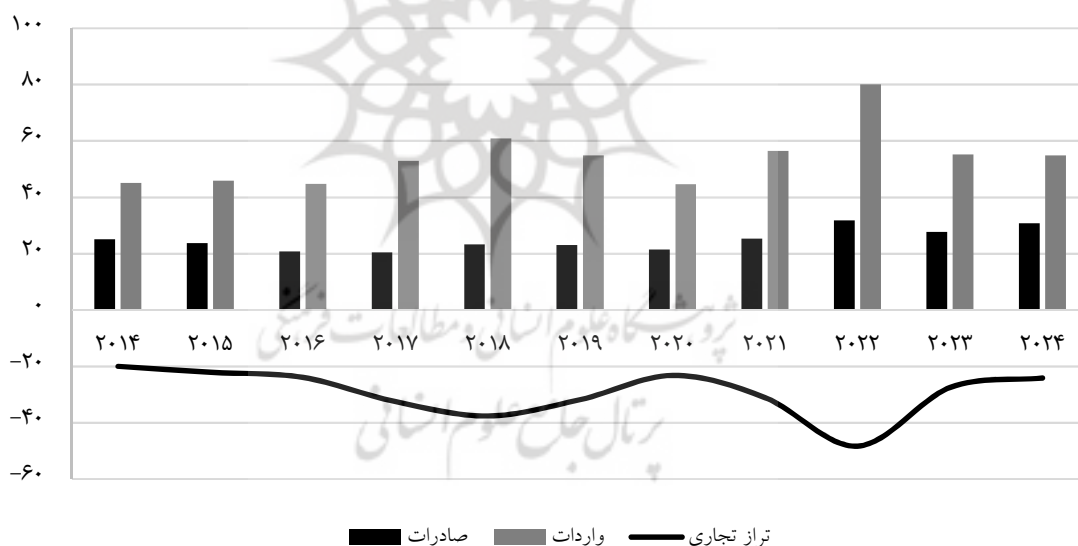
بیکاری یکی دیگر از چالش‌های اقتصادی اساسی پاکستان است. با وجود ظرفیت‌های گسترده و جمعیت جوان و روبه‌رشد، این کشور در ایجاد فرصت‌های شغلی کافی برای جذب نیروی کار در حال افزایش خود با مشکل مواجه است و بازار کار پاکستان با بیکاری مداوم جوانان دست‌وپنجه نرم می‌کند. بر اساس آمار رسمی سال ۲۰۲۴، نرخ بیکاری در پاکستان از ۶/۲ درصد در سال ۲۰۲۱، به ۸ درصد در سال ۲۰۲۴ رسید. این رقم بازتاب کاملی از میزان اشتغال ناقص و چالش‌های پیش روی افرادی که در بخش غیررسمی اشتغال دارند، نیست. نرخ بیکاری جوانان حتی نگران‌کننده‌تر است و برآوردها نشان می‌دهد که در بسیاری از مناطق شهری و روستایی بیش از ۱۰ درصد است. این واقعیت به‌ویژه با در نظر گرفتن اینکه حدود ۶۴ درصد از جمعیت پاکستان زیر ۳۰ سال هستند و بخش بزرگی از آنها یا بیکار هستند یا در شغل‌های کم‌درآمد فعالیت می‌کنند، تصویر نگران‌کننده‌ای را نشان می‌دهد (Faisal Pal, 2024). بر اساس گزارش وزارت دارایی پاکستان (۲۰۲۴)، نرخ بیکاری کلی سال‌های ۲۰۲۱-۲۰۲۰، ۶/۳ درصد گزارش شده، اما بیکاری در میان جوانان (۱۵ تا ۲۴ سال) ۱۱/۱ درصد بوده که به‌طور قابل توجهی بالاتر از میانگین ملی است. این میزان برای مردان ۱۰ و برای زنان ۱۴/۴ درصد بوده است. نرخ بالای بیکاری جوانان نشان‌دهنده استفاده ناکافی از سرمایه انسانی است که تهدیدی برای ثبات اجتماعی

1. PIA

تأثیر کاهش تقاضای داخلی، سیاست مدیریت واردات و کاهش قیمت کالاهای جهانی قرار گرفته است. از سوی دیگر، افزایش صادرات در سال ۲۰۲۴، به دلیل افزایش تولیدات کشاورزی و افزایش صادرات مواد غذایی اتفاق افتاده است. افزون‌براین، دولت مشوق‌های سیاستی را برای تقویت بیشتر عملکرد صادراتی اجرا کرده است. صادرات افزایش یافته عمدتاً به دلیل رشد صادرات برنج بوده است. این رشد صادراتی در برنج به دو عامل اصلی اول، افزایش قیمت جهانی برنج و دوم، ممنوعیت صادرات برنج از سوی هند مرتبط بوده است.

کاهش به ۵۴/۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۴ رسیده درحالی‌که در سال ۲۰۲۳، ارزش واردات ۵۵/۱ میلیارد دلار بوده است. در نتیجه، کسری تجاری کالا در پاکستان ۱۲/۳ درصد کاهش یافته و به ۲۴/۱ میلیارد دلار رسیده است درحالی‌که در سال ۲۰۲۳، کسری تراز تجاری معادل ۲۷/۴ میلیارد دلار بوده است. تراز حساب جاری پاکستان نیز در سال ۲۰۲۴، با کسری ۰/۶۶ میلیارد دلاری مواجه بوده که کاهش قابل توجهی نسبت به کسری ۳/۲ میلیارد دلاری در سال ۲۰۲۳ داشته است. این کاهش عمدتاً ناشی از کاهش کسری تجاری ناشی از کاهش شدید واردات کالا بوده و تحت

نمودار ۶- روند تجارت خارجی پاکستان (۲۰۱۴-۲۰۲۴) - میلیارد دلار

مأخذ: The Pakistan Bureau of Statistics (PBS), 2025

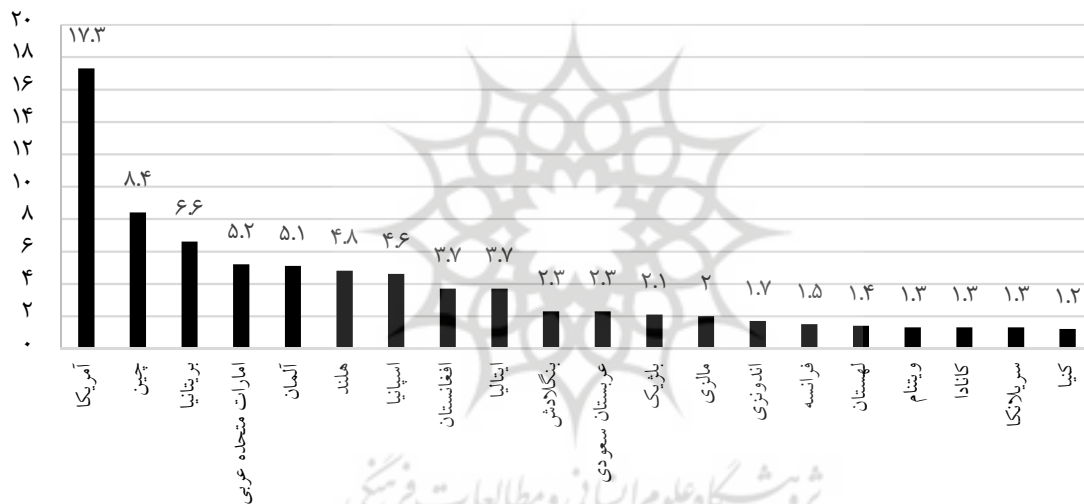
به‌خصوص نساجی وارد کرده است. صنعت نساجی بیش از نیمی از صادرات پاکستان را تشکیل می‌دهد که به دلیل افزایش قیمت انرژی با محدودیت در ظرفیت تولید و کاهش رقابت‌پذیری مواجه شده است. تورم داخلی نیز مشکل دیگری

رشد صادرات پاکستان با چالش‌های متعددی روبه‌روست که مانع بهره‌برداری کامل از فرصت‌های بازار جهانی می‌شود. در سال‌های اخیر هزینه انرژی به‌ویژه برق و گاز افزایش بسیاری داشته که فشار زیادی بر بخش‌های مهم صادراتی

با وجود برخی پیشرفت‌ها در گسترش صادرات پاکستان به بازارهای غیرسنتی مانند چین و کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس، پاکستان همچنان برای صادرات نساجی، وابستگی به بازارهای سنتی خود مانند آمریکا و اتحادیه اروپا دارد. این عدم تنوع بازار باعث می‌شود که رکود اقتصادی یا تغییرات سیاسی در این بازارها تأثیر زیادی بر درآمدهای صادراتی این کشور داشته باشد.

است که منجر به افزایش هزینه مواد اولیه و تولید شده است. رشد قیمت مواد اولیه‌ای مانند پنبه، مواد شیمیایی و بسته‌بندی باعث افزایش هزینه‌های کلی تولید برای صادرکنندگان شده است. تورم نیز قدرت خرید تأمین‌کنندگان داخلی را کاهش داده و توانایی آن‌ها را در سرمایه‌گذاری روی فناوری و ماشین‌آلات برای افزایش بهره‌وری محدود کرده است.

نمودار ۷- سهم شرکای اصلی صادراتی پاکستان در سال ۲۰۲۴

مأخذ: The Pakistan Bureau of Statistics (PBS), 2025

نزدیکی به بازارهای اروپایی، یکی از رقبای اصلی پاکستان در این صنعت شمرده می‌شود. بسیاری از صنایع صادراتی پاکستان در پذیرش فناوری‌های پیشرفته عقب مانده‌اند که این موضوع مانعی برای افزایش بهره‌وری و نوآوری شمرده می‌شود. این مسئله به‌ویژه در بخش‌های نساجی و کشاورزی مشهود است؛ زیرا در این بخش‌ها استفاده از ماشین‌آلات و روش‌های سنتی به کاهش کیفیت محصولات تولیدی منجر می‌شود. پاکستان در بازارهای جهانی رقابت سختی با

همان‌طور که در جدول شماره ۲ ملاحظه می‌شود، بخش بزرگی از صادرات پاکستان به‌ویژه در صنایع نساجی و کشاورزی شامل مواد خام یا محصولات با ارزش افزوده پایین مانند نخ پنبه یا محصولات غذایی است. تمرکز کمتر بر محصولات نهایی و عدم توجه به تولیدات با ارزش افزوده بالاتر باعث کاهش سودآوری و ناتوانی در رقابت با کشورهایمانند بنگلادش، ویتنام و ترکیه که کالاهای نهایی صادر می‌کنند، شده است. ترکیه به دلیل کیفیت بالای محصولات نساجی و

برای متنوع‌سازی به‌ویژه در بخش‌های فناوری اطلاعات و نساجی، نشانه‌هایی از بهبود را نشان داده است. بر اساس اطلاعات رسمی، صادرات بخش فناوری اطلاعات پاکستان در سال‌های ۲۰۲۳-۲۰۲۴، ۳/۲ میلیارد دلار بوده که نشان‌دهنده افزایش ۲۴ درصدی نسبت به سال قبل آن است. طرح تقویت اقتصاد دیجیتال از سوی دولت پاکستان ضمن اینکه توسعه زیرساخت‌های دیجیتال را به همراه داشته است، صادرات فناوری اطلاعات را افزایش می‌دهد. بر اساس آمار اتحادیه بین‌المللی مخابرات، پاکستان در میان ۴۰ کشور برتر جهان در شاخص جهانی امنیت سایبری سال ۲۰۲۴ قرار گرفته و پیشرفت عمده‌ای را ثبت کرده است. این پیشرفت قابل توجه، ارتقای جایگاه پاکستان از رتبه ۷۹ پیشین را نشان می‌دهد و بیان‌کننده تعهد این کشور به تقویت امنیت سایبری در سطح ملی به‌ویژه در بخش‌های فناوری اطلاعات و مخابرات است.

دیگر کشورهای در حال توسعه به‌ویژه در بخش نساجی دارد. کشورهایی مانند بنگلادش، هند و ویتنام دارای زنجیره‌های تأمین قوی‌تر، زیرساخت‌های بهتر و هزینه‌های انرژی پایین‌تر هستند. سهم صنعت نساجی در صادرات پاکستان بیش از ۵۰ درصد است که باعث شده است اقتصاد کشور به شدت به این صنعت وابسته باشد. همان‌طور که در نمودار شماره ۷ مشاهده می‌شود، در سال ۲۰۲۴ آمریکا، چین و بریتانیا از اصلی‌ترین شرکای صادراتی پاکستان بودند. ده بازار برتر صادراتی پاکستان، ۶۰ درصد از کل صادرات پاکستان را تشکیل می‌دهند. این محدودیت در تنوع بازارهای صادراتی نشان می‌دهد که دیپلماسی تجاری نتوانسته است مزایای زیادی برای پاکستان به همراه داشته باشد.

به‌رغم نقاط ضعف یادشده، یکی از موفقیت‌های بزرگ پاکستان در سال ۲۰۲۴، تقویت بخش خارجی اقتصاد پاکستان بوده است. پایه صادراتی کشور که برای سال‌ها در رکود قرار داشت، به دلیل تلاش‌ها

نمودار ۸- سهم شرکای اصلی وارداتی پاکستان در سال ۲۰۲۴ (درصد)

مأخذ: The Pakistan Bureau of Statistics (PBS), 2025

را تأمین می‌کند. واردات پاکستان از چین در سال ۲۰۲۴، ۲۴ درصد افزایش یافته است. این موضوع نشان‌دهنده نقش کلیدی این کشور در تأمین کالاهای کلیدی به‌ویژه در بخش‌های ماشین‌آلات، الکترونیک و مواد شیمیایی است؛ البته طرح کریدور اقتصادی چین-پاکستان نیز باعث تقویت روابط تجاری دو کشور شده است. امارات متحده عربی دومین شریک تجاری وارداتی پاکستان است که این جایگاه را عمدتاً به دلیل تأمین فراورده‌های نفتی برای پاکستان به دست آورده است. نفت خام، محصولات نفتی پالایش‌شده، فلزات و پلاستیک از عمده‌ترین محصولات وارداتی پاکستان از امارات متحده عربی است.

در بخش واردات، مجموع واردات پاکستان در سال ۲۰۲۴ نسبت به سال ۲۰۲۳، با کاهش جزئی ۰/۸ درصدی مواجه شده است. این کاهش عمدتاً به دلیل اقدامات دولت برای کاهش واردات به‌منظور کنترل کسری تجاری و فشارهای ناشی از کاهش ذخایر ارزی و افزایش تورم بوده است. انرژی بزرگ‌ترین گروه کالایی وارداتی پاکستان است و حدود ۳۰/۹ درصد از کل هزینه‌های وارداتی را شامل می‌شود. پاکستان وابستگی بالایی به واردات نفت خام، گاز طبیعی مایع‌شده و زغال‌سنگ برای تأمین نیازهای خود دارد. چین بزرگ‌ترین شریک تجاری وارداتی پاکستان است و ۲۷ درصد از کل واردات این کشور

جدول ۲- عمده محصولات صادراتی و وارداتی پاکستان در سال ۲۰۲۴ (درصد)

محصولات صادراتی	سهم از کل صادرات	محصولات وارداتی	سهم از کل واردات
لباس بافتنی	۱۴/۳	فراورده‌های نفتی	۱۲/۱
پوشاک آماده	۱۱/۶	نفت خام	۱۰/۰
برنج غیرباسماتی	۹/۹	گاز طبیعی مایع ^۱	۷/۲
لباس‌های کتان	۶/۰	روغن پالم	۵/۰
حوله	۳/۴	مواد پلاستیکی	۴/۱
نخ پنبه	۳/۱	آهن و فولاد	۳/۷

مأخذ: The Pakistan Bureau of Statistics (PBS), 2025.

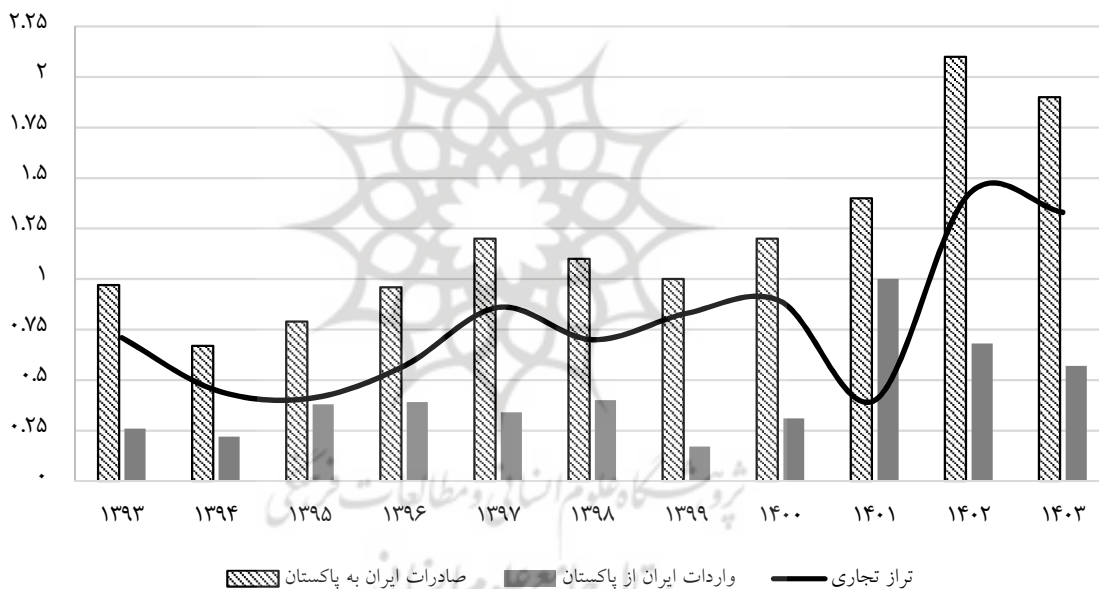
ایران به پاکستان در سال ۱۴۰۲ بود. در ده ماه نخست سال ۱۴۰۳ نیز صادرات ایران به پاکستان معادل ۱/۹ میلیارد دلار بود. بر اساس آمار گمرک پاکستان، در دسامبر سال ۲۰۲۴، واردات پاکستان از ایران برابر ۱۱۳ میلیون دلار بود که در مقایسه با مدت مشابه سال پیش از آن، ۲۷ درصد رشد داشت. همچنین، در شش ماه دوم سال ۲۰۲۴، واردات پاکستان از ایران ۳۳ درصد افزایش داشت و به ۴۸۷ میلیون دلار رسید.

۱-۴-۱- مناسبات اقتصادی و تجاری ایران و پاکستان
 بر اساس آمارهای گمرک جمهوری اسلامی ایران، روند تجارت ایران و پاکستان در یک دهه اخیر صعودی بوده است. در سال ۱۴۰۲، صادرات ایران به پاکستان در مقایسه با سال پیش از آن، ۵۰ درصد افزایش داشت و از ۱/۴ میلیارد دلار، به ۲/۱ میلیارد دلار رسید. در ده سال اخیر، بیشترین میزان صادرات

مربوط به سال ۱۴۰۲ و معادل ۱ میلیارد دلار بود. بررسی آمار تجارت بین ایران و پاکستان نشان می‌دهد که در ده سال اخیر همواره صادرات ایران به پاکستان بیشتر از واردات ایران از این کشور بوده است، اما واردات ایران از پاکستان با متوسط نرخ رشد سالانه ۸/۱ درصد، سرعت رشد بالاتری در مقایسه با صادرات ایران به پاکستان با متوسط نرخ رشد سالانه ۶/۹ درصد داشته است.

همان‌طور که در نمودار شماره ۹ مشاهده می‌شود، در حالی که از سال ۱۳۹۹، روند صادرات ایران به پاکستان صعودی بوده، در مقابل واردات ایران از این کشور تا سال ۱۴۰۰ افزایش داشته و از این سال به بعد این روند نزولی شده است؛ به طوری که در سال ۱۴۰۲ در مقایسه با سال ۱۴۰۱، نزدیک به ۴۷ درصد افت داشته و به ۰/۶۸ میلیارد دلار رسیده است. در ده سال اخیر، بیشترین میزان واردات ایران از پاکستان

نمودار ۹- روند تجارت کالایی ایران و پاکستان (غیرنفی) در ده سال اخیر

مأخذ: گمرک ایران، ۱۴۰۳.

کشور، ایران سهم زیر ۰/۵ درصد داشته است. در مقابل، بر اساس اطلاعات گمرک ایران نیز در سال ۱۴۰۳، پاکستان با سهم ۴/۲ درصد از کل صادرات ایران، رتبه ۷ در میان شرکای تجاری صادراتی ایران و با سهم ۱ درصدی از کل واردات ایران، رتبه ۱۴ در میان شرکای تجاری وارداتی ایران را کسب کرده است. در صورتی که آمار گمرک ایران را ملاک ارزیابی

بر اساس اطلاعات گمرک پاکستان، در سال ۲۰۲۴، ایران نهمین شریک تجاری وارداتی پاکستان بوده است، اما در میان شرکای تجاری اصلی صادراتی پاکستان قرار نگرفته و رتبه ایران از ۲۰امین کشور نیز پایین تر بوده است. بر اساس گزارش سالانه مرکز آمار پاکستان، در سال ۲۰۲۴، سهم ایران از واردات پاکستان ۱/۹ درصد بوده است و در صادرات این

وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مختلف که در زمینه دیپلماسی اقتصادی فعالیت دارند یا به صورت مستقل و بدون هماهنگی کار می‌کنند یا دچار هم‌پوشانی و دوباره‌کاری می‌شوند. به طور خاص، وزارت امور خارجه همچنان نقش سنتی خود در روابط دیپلماتیک را حفظ کرده است، اما در زمینه دیپلماسی اقتصادی تجربه و تخصص کافی ندارد. در عین حال، این وزارتخانه تمایل دارد نقش پررنگ‌تری در مذاکرات و نشست‌های بین‌المللی اقتصادی ایفا کند که گاه با وظایف وزارتخانه‌های تخصصی مانند بازرگانی و دارایی تداخل می‌یابد. همچنین، وزارت‌های بازرگانی و دارایی که مسئولیت اصلی امور تجاری، سرمایه‌گذاری و تأمین مالی را دارند، نتوانسته‌اند راهبرد منسجم و مشترکی با دیگر نهادهای دولتی تدوین کنند. بیشتر کارکنانی که مسئول دیپلماسی اقتصادی هستند، از میان نیروهای عمومی دولتی انتخاب می‌شوند و دوره‌های کوتاه‌مدتی را طی می‌کنند بدون اینکه آموزش‌های تخصصی لازم را ببینند. کمبود کارشناسان در حوزه‌های تجارت بین‌الملل، سرمایه‌گذاری، اقتصاد و سیاست‌های مالی باعث شده است که تصمیم‌گیری‌ها و مذاکرات اقتصادی کارایی لازم را نداشته باشند.

- **کمبود بودجه برای مأموریت‌های دیپلماسی اقتصادی:** دیپلماسی اقتصادی در پاکستان به دلیل کمبود منابع مالی با چالش‌های جدی مواجه است. مأموریت‌های دیپلماتیک که مسئول پیشبرد اهداف اقتصادی کشور هستند، از منابع کافی برای اجرای

تجارت ایران و پاکستان قرار دهیم، در ده سال گذشته به طور متوسط، پاکستان سهمی بین ۱ تا ۲ درصد از کل ارزش صادرات غیرنفتی ایران داشته است.

پاکستان به شدت به واردات کالاهای اساسی مانند نفت و مواد غذایی متکی است. در حالی که قیمت این کالاها کاهش یافته، اما در سال ۲۰۲۴، تورم همچنان بالاتر از سطح پیش از همه‌گیری کرونا باقی مانده است.

۲- چالش‌ها و موانع دیپلماسی اقتصادی پاکستان

نگاه به عملکرد متغیرهای تجارت خارجی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی پاکستان نشان می‌دهد که اقدامات کنونی در زمینه دیپلماسی اقتصادی نتوانسته است به طور قابل توجهی بر تحقق بهینه منافع اقتصادی پاکستان اثرگذار باشد. برخی از مهم‌ترین موانع در مسیر توسعه دیپلماسی اقتصادی پاکستان به شرح زیر است.

- **فقدان هماهنگی بین نهادهای مختلف دولت:** این چالش باعث ناکارآمدی در اجرای سیاست‌ها شده است. بر اساس گزارش مؤسسه تحقیقات استراتژیک اسلام‌آباد^۱ (۲۰۲۴)، دیپلماسی اقتصادی در پاکستان به صورت نامنظم و پراکنده مدیریت می‌شود و هیچ تلاش جدی از سوی دولت برای ایجاد ساختاری هماهنگ میان نهادهای مسئول وجود ندارد. در نتیجه،

دقیق‌تر در مذاکرات اقتصادی است، اما به دلیل کمبود منابع مالی، بسیاری از این ابزارهای ضروری در دسترس دیپلمات‌های اقتصادی پاکستان نیست که باعث کاهش توانایی آن‌ها در مذاکرات اقتصادی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی شده است.

- نبود انسجام بین وزارت امور خارجه و دیگر وزارتخانه‌ها: این چالش نه تنها باعث موازی‌کاری در دستگاه دیپلماسی پاکستان، بلکه موجب ضعف در اجرای توافق‌نامه‌های تجاری نیز شده است. در نتیجه، در بسیاری از موارد، توافق‌نامه‌های تجاری و سرمایه‌گذاری به‌درستی اجرایی نشده‌اند. در بسیاری از موارد، وزارت امور خارجه و وزارت بازرگانی به‌طور جداگانه در مذاکرات تجاری و اقتصادی عمل می‌کنند بدون اینکه هماهنگی مؤثری میان آن‌ها وجود داشته باشد. این رقابت ناسالم میان وزارتخانه‌ها باعث شده است که مذاکرات اقتصادی پاکستان در سطح بین‌المللی فاقد انسجام و راهبرد یکپارچه باشد که در نهایت، منجر به اجرای ضعیف توافق‌نامه‌های تجاری و سرمایه‌گذاری می‌شود. پاکستان تاکنون چندین توافق‌نامه تجارت آزاد^۱ با کشورهای مختلف امضا کرده است، اما بسیاری از آن‌ها به‌درستی اجرا نشده یا تأثیر اقتصادی مطلوبی نداشته‌اند. یکی از دلایل این ضعف، نبود نهاد هماهنگ‌کننده برای اطمینان از اجرای تعهدات تجاری است. وزارت امور خارجه در بسیاری از موارد، تنها نقش تشریفاتی را در مذاکرات اقتصادی ایفا کرده و مسئولیت اجرای توافق‌نامه‌ها به عهده دیگر وزارتخانه‌ها گذاشته شده

سیاست‌های دیپلماسی اقتصادی برخوردار نیستند. بر اساس گزارش مؤسسه تحقیقات استراتژیک اسلام‌آباد (۲۰۲۴)، این کمبود بودجه چندین پیامد منفی برای عملکرد دیپلماسی اقتصادی پاکستان داشته است از جمله ۱- ناتوانی در اجرای مؤثر دیپلماسی عمومی و اقتصادی سبب شده است تا سفارتخانه‌ها، نهادها و دفاتر دولتی پاکستان در خارج از کشور، بودجه کافی برای اجرای برنامه‌های دیپلماسی اقتصادی نداشته باشند و در نتیجه، بیشتر درگیر حفظ روابط دیپلماتیک سنتی باشند تا اجرای برنامه‌های اقتصادی فعال و جذب سرمایه‌گذاری خارجی. ۲- فقدان بودجه کافی باعث شده است که دفاتر و نمایندگی‌های دیپلماتیک پاکستان نتوانند به‌طور مؤثر برندینگ اقتصادی پاکستان را تقویت و فرصت‌های اقتصادی موجود در کشور را برای سرمایه‌گذاران خارجی به‌خوبی معرفی کنند. ۳- به دلیل محدودیت‌های بودجه‌ای، پاکستان نمی‌تواند در رویدادهای بین‌المللی حضور گسترده‌ای داشته باشد یا به‌طور مؤثر نمایشگاه‌های تجاری را سازمان‌دهی کند. ۴- به دلیل کمبود بودجه، دفاتر دیپلماسی قادر به ارائه خدمات حمایتی و مشاوره‌ای مؤثر به سرمایه‌گذاران خارجی و کارآفرینان پاکستانی مقیم خارج نیستند. ۵- دیپلماسی اقتصادی نیازمند زیرساخت‌های قوی اطلاعاتی و تحلیلی مانند سامانه‌های تحلیل تجارت بین‌الملل، بانک‌های اطلاعاتی برای فرصت‌های سرمایه‌گذاری و سیستم‌های تحلیل اقتصادی برای تصمیم‌گیری

1. FTAs

است، اما به دلیل نبود هماهنگی، این تعهدات اغلب نادیده گرفته شده یا به طور ناقص اجرا شده‌اند.

با وجود برخی پیشرفت‌ها در گسترش صادرات پاکستان به بازارهای غیرسنی مانند چین و کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس، پاکستان همچنان برای صادرات نساجی، وابستگی به بازارهای سنتی خود مانند آمریکا و اتحادیه اروپا دارد.

۳- راهبرد سیاست خارجی پاکستان

افزایش تنش‌های ژئوپلیتیکی و عدم قطعیت اقتصادی، بی‌ثباتی قابل توجهی را در سطح جهانی ایجاد کرده است. مهم‌ترین عامل راهبردی در این زمینه، رقابت فزاینده میان ایالات متحده و چین است که پیامدهای گسترده‌ای برای صحنه جهانی دارد. هم‌زمان، تغییرات مداوم در موازنه قدرت در نظام جهانی به طور فزاینده‌ای قطبی شده، فشار بیشتری بر مفهوم چندجانبه‌گرایی وارد کرده و چشم‌انداز سیاست خارجی پاکستان را نیز پیچیده‌تر کرده است. در سال‌های اخیر سیاست خارجی پاکستان بیشتر کنشی بوده است تا راهبردی. به این معنا که بیشتر در برابر تحولات منطقه‌ای و جهانی واکنش نشان داده تا اینکه بر اساس راهبردی منسجم و از پیش تعیین شده عمل کند (The Institute for Security and Development Policy, 2024). این رویکرد واکنشی باعث شده است

سیاست خارجی کشور در برابر تغییرات انعطاف‌پذیر باشد، اما سیاست خارجی پاکستان از فقدان اقدامات پیشگیرانه و ابتکاری رنج می‌برد. یکی از چالش‌های پاکستان در سیاست خارجی، مدیریت تنش‌ها میان ایالات متحده و چین و جلوگیری از گرفتار شدن در رقابت قدرت‌های بزرگ است. اولویت‌دهی به روابط با چین همچنان برای پاکستان از اهمیت بالایی برخوردار است؛ زیرا این کشور را قادر می‌سازد تا اهداف امنیتی و اقتصادی خود را محقق کند. افزون‌براین، توسعه همکاری‌های نزدیک با چین موضوعی حیاتی است تا طرح اقتصادی و راهبردی کریدور اقتصادی چین-پاکستان به طور جامع پیش برود؛ البته روابط دوجانبه پاکستان و ایالات متحده همچنان از اهمیت بالایی برخوردار است.

اصل راهنمای سیاست خارجی پاکستان، گسترش فضای دیپلماتیک و افزایش خودمختاری کشور از طریق روابط خوب با همه قدرت‌های بزرگ به‌ویژه ایالات متحده، چین، روسیه، اتحادیه اروپا، ژاپن و آسه‌آن است؛ زیرا ایجاد روابط نزدیک‌تر برای هدایت جهان پیچیده امروز ضروری است. امروز سیاست خارجی پاکستان عمدتاً بر جذب سرمایه‌گذاری خارجی از کشورهای دوست متمرکز است، اما تقریباً بسیاری از تعهدات اعلام شده هنوز به قراردادهای الزام‌آور تبدیل نشده‌اند. همچنین، دولت در تأمین امنیت سرمایه‌گذاران خارجی با چالش‌های جدی روبه‌روست و از آنجاکه ذخایر ارزی کشور عمدتاً بر مبنای وام‌های خارجی است، دولت توانایی ارائه امکان انتقال کامل سود سرمایه‌گذاران خارجی را

مسئله دوم، انتقادات غرب از طرح کریدور اقتصادی چین-پاکستان: طرح کریدور اقتصادی چین-پاکستان که در سال ۲۰۱۵ (پنج سال پیش از تدوین این سند) امضا شد و غرب استدلال می‌کند که طرح‌های آن عمدتاً با وام‌های چینی تأمین مالی شده‌اند، باعث افزایش بدهی خارجی پاکستان شده و وابستگی اقتصادی این کشور به چین را بیشتر کرده است. این وضعیت می‌تواند به یک تله بدهی تبدیل شود؛ یعنی پاکستان در آینده برای بازپرداخت بدهی‌های خود با مشکلات جدی مواجه و مجبور به اعطای امتیازات سیاسی و اقتصادی به چین شود (مانند آنچه در سریلانکا با بندر هامبانتوتا اتفاق افتاد). همچنین، آمریکا و برخی کشورهای اروپایی ادعا می‌کنند که طرح کریدور اقتصادی چین-پاکستان فرصت‌های برابر را برای شرکت‌های غیرچینی فراهم نکرده است.

کریدور اقتصادی چین-پاکستان در سیاست خارجی این کشور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. با توجه به اینکه بر اساس آمارهای در دسترس، مشارکت پاکستان در زنجیره‌های ارزش جهانی به حداقل رسیده، کریدور اقتصادی چین-پاکستان فرصت قابل توجهی را برای پاکستان فراهم آورده است تا قدرت ژئواکونومیک و ژئوپلیتیک خود را تحقق بخشد و از ظرفیت درآمدی خود بهره‌برداری کند. این طرح موقعیت اقتصادی و راهبردی پاکستان را تقویت خواهد کرد؛ زیرا ارتباطات منطقه‌ای گسترده‌تر، استقلال اقتصادی و روابط دوجانبه را به همراه خواهد داشت. در بخش بعدی، اهمیت این کریدور در معادلات منطقه‌ای مورد بحث قرار می‌گیرد.

ندارد و واردات مواد اولیه برای بخش‌های تولیدی موجود را نیز به تأخیر انداخته است. از نگاه تحلیلگران پاکستان، چندقطبی شدن جهان دو مسئله حیاتی برای این کشور ایجاد کرده که به‌طور عجیبی در سند سیاست امنیت ملی (۲۰۲۰-۲۰۲۶) به آن‌ها پرداخته نشده است (Aneel & Basit, 2023).

مسئله نخست، وابستگی شدید پاکستان به وام و کمک‌های مالی خارجی از کشورهای غربی و نهادهای مالی بین‌المللی: پاکستان به‌شدت به وام‌های نهادهایی مانند صندوق بین‌المللی پول، بانک جهانی و کشورهای غربی وابسته است. این وابستگی، پاکستان را در موقعیتی دشوار قرار داده است؛ زیرا در یک جهان چندقطبی، پاکستان باید بین قدرت‌های بزرگ (چین، آمریکا، اروپا و روسیه) موازنه برقرار کند. از سویی چین شریک اقتصادی کلیدی‌ای است. از سوی دیگر، برای دریافت کمک‌های مالی از غرب، پاکستان نمی‌تواند کاملاً از آمریکا و متحدانش فاصله بگیرد. این تعارض باعث شده است که تصمیم‌گیری در سیاست خارجی و اقتصادی برای پاکستان به چالش پیچیده‌ای تبدیل شود.

واردات ایران از پاکستان با متوسط نرخ رشد سالانه ۸/۱ درصد، سرعت رشد بالاتری در مقایسه با صادرات ایران به پاکستان با متوسط نرخ رشد سالانه ۶/۹ درصد داشته است.

۱-۳- نقش کریدور چین-پاکستان در معادلات منطقه‌ای

پاکستان به‌عنوان کشوری که در جنوب آسیا واقع شده، دارای موقعیت راهبردی و درگیر تحولات مهم اقتصادی و سیاسی است که تأثیرات گسترده‌ای بر منطقه دارد. در این راستا، می‌توان به کریدور اقتصادی چین-پاکستان اشاره کرد که نه‌تنها برای پاکستان و چین، بلکه پیامدهایی را در سطح منطقه‌ای و جهانی داشته است. کریدور اقتصادی چین-پاکستان دارای پیامدهای گسترده اقتصادی و ژئوپلیتیکی در منطقه است؛ زیرا این کریدور به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین ستون‌های طرح کمربند و جاده چین، نقش مهمی در توازن ژئوپلیتیکی در منطقه دارد. این طرح باعث تقویت روابط چین و پاکستان شده و درعین‌حال، رقابت با دیگر قدرت‌های منطقه‌ای مانند هند را تشدید کرده است. هند به‌شدت نگران این طرح است؛ زیرا مسیر آن از منطقه کشمیر مورد مناقشه عبور می‌کند و هند این طرح را تهدیدی برای حاکمیت خود می‌داند و تلاش می‌کند تا از طریق همکاری‌های راهبردی با آمریکا و دیگر متحدانش در اقیانوس هند، آن را مهار کند. افزون‌براین، روسیه و کشورهای آسیای مرکزی نیز این طرح را عاملی برای افزایش دسترسی خود به بازارهای جهانی می‌بینند، اما درعین‌حال، ممکن است که از افزایش نفوذ چین در منطقه احساس تهدید کنند (Mahmood et al, 2023).

گفتنی است که کریدور اقتصادی چین-پاکستان یکی از طرح‌های کلیدی در ابتکار «کمربند و جاده»

چین است که در سال ۲۰۱۳ آغاز شده است. این کریدور با هدف اتصال کاشغر در غرب چین به بندر گوادر در جنوب پاکستان طراحی شده است. با گذشت یک دهه از آغاز رسمی این کریدور به ارزش ۴۶ میلیارد دلار، این طرح به‌مرور گسترش یافته و اکنون از بیش از ۶۲ میلیارد دلار فراتر رفته است (Khattak, 2025). این طرح با هدف کاهش زمان و هزینه حمل کالاها و انرژی مانند گاز طبیعی به چین از طریق دور زدن تنگه مالاگا و دریای جنوبی چین و پیوند زدن پاکستان به زنجیره ارزش چینی و در هم تیدن آن در اقتصاد چین انجام شده است. نتایج مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد که چین از طریق این مسیر، به مسیر تجاری کوتاه و امنی برای تمام استان‌ها و شهرهای خود به‌منظور تجارت با منطقه غرب آسیا و اروپا دست خواهد یافت. زمان سفر از استان‌ها و شهرهای چین به غرب آسیا و اروپا تقریباً ۱۰ تا ۲۰ روز کاهش می‌یابد. مسافت نیز بین ۳۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ کیلومتر کاهش خواهد یافت. همچنین، هزینه حمل‌ونقل از سین‌کیانگ (چین غربی) به غرب آسیا و اروپا تقریباً ۲۰۰۰ دلار کاهش خواهد یافت (Alam et al, 2023).

این ابتکار شامل ایجاد چندین منطقه ویژه اقتصادی^۱ است که بر اساس مدل مناطق مشابه در چین طراحی شده و با ارائه مشوق‌های سرمایه‌گذاری، رشد اقتصادی سریع را هدف قرار داده‌اند. در فاز نخست این کریدور (۲۰۱۸-۲۰۱۳)، تمرکز اصلی بر بحران انرژی پاکستان و ارتقای زیرساخت‌های حمل‌ونقل

در پرداخت‌های خارجی خود با مشکلات جدی روبه‌رو شد. تأثیرات اقتصادی همه‌گیری جهانی کووید ۱۹ نیز روند پیشرفت طرح‌های کریدور چین-پاکستان را کند کرد، بحران اقتصادی پاکستان را تشدید کرد و باعث شد چین در اعطای تسهیلات برای بازپرداخت بدهی‌ها محتاط‌تر عمل کند. این طرح به ایجاد اشتغال در پاکستان کمک کرد، اما وعده‌ها مبنی بر تقویت بخش صنعتی پاکستان و افزایش صادرات تا اوایل دهه ۲۰۲۰، عمدتاً محقق نشده است. همچنین، با وجود گسترش زیرساخت‌های انرژی، هزینه‌های مربوط به سوخت‌های فسیلی و به‌روزرسانی شبکه برق فرسوده کشور، منجر به تداوم کمبودها و قطعی‌های برق شد. افزون‌براین، برخی از طرح‌های عمرانی به‌ویژه در استان بلوچستان، با چالش‌هایی از جمله حملات گروه‌های مسلح محلی که با اجرای کریدور چین-پاکستان در منطقه خود مخالف بودند، مواجه شد (Rauf & Zeidan, 2025)

در سال‌های اخیر هزینه انرژی به‌ویژه برق و گاز افزایش بسیاری داشته که فشار زیادی بر بخش‌های مهم صادراتی به‌خصوص نساجی وارد کرده است. صنعت نساجی بیش از نیمی از صادرات پاکستان را تشکیل می‌دهد که به دلیل افزایش قیمت انرژی با محدودیت در ظرفیت تولید و کاهش رقابت‌پذیری مواجه شده است.

بوده است. فاز دوم (۲۰۲۳-۲۰۱۹)، مرحله توسعه و گسترش بوده است که با تمرکز بر همکاری‌های صنعتی و رشد بخش‌های اجتماعی ادامه یافته است. راه‌اندازی منطقه آزاد گوادر، ایجاد مناطق ویژه اقتصادی مانند شهر صنعتی راشاکی و شهر صنعتی علامه اقبال و نیز احداث بزرگراه گوادر که اتصال بندر گوادر را به شبکه بزرگراه‌های ملی پاکستان تسهیل کرده، از جمله مهم‌ترین دستاوردهای این فاز بوده است. در فاز سوم (سال ۲۰۲۳ به بعد)، تمرکز اصلی بر توسعه پایدار، فناوری و کشاورزی است. بر اساس گزارش‌های در دسترس، تا نیمه سال ۲۰۲۳، ۲۶ طرح به ارزش مجموعاً ۱۷ میلیارد دلار در این کریدور تکمیل شده و ۳۰ طرح به ارزش ۸/۵ میلیارد دلار در حال اجراست؛ اگرچه تا پایان دهه ۲۰۱۰، این طرح دستاوردهای قابل توجهی برای پاکستان به‌ویژه در زمینه زیرساخت‌ها به همراه داشت و صدها مایل بزرگراه و راه‌آهن تکمیل شد و ظرفیت تولید برق پاکستان به‌طور زیادی افزایش یافت. نخستین نیروگاه خورشیدی پاکستان در مه سال ۲۰۱۵ افتتاح شد و سیستم متروی خط نارنجی در لاهور، در اکتبر سال ۲۰۲۰ راه‌اندازی شد که نخستین طرح از این نوع در پاکستان بوده و به‌عنوان برجسته‌ترین طرح شهری اولیه کریدور چین-پاکستان شناخته شده است. با این حال، ابتکارات کریدور چین-پاکستان فشار زیادی بر تراز پرداخت‌های پاکستان که از پیش نیز تحت فشار بود، وارد کرد. پنج سال پس از آغاز این برنامه، بدهی پاکستان به چین بیش از یک‌چهارم کل بدهی خارجی این کشور را تشکیل می‌داد و پاکستان

که بخش کشاورزی با نرخ رشد ۶/۲ درصدی به‌عنوان عامل کلیدی در رشد اقتصادی پاکستان در این سال شناخته شده است. پاکستان به‌ویژه در حوزه انرژی و مواد اولیه، وابستگی بالایی به واردات دارد. صادرات این کشور عمدتاً شامل محصولات کشاورزی و نساجی است، اما به دلیل هزینه‌های بالای تولید و عدم تنوع در بازارهای هدف، رشد آن محدود بوده است. با این حال، در سال ۲۰۲۴، صادرات پاکستان ۱۰/۶ درصد افزایش یافت که بیشتر به دلیل رشد صادرات برنج و افزایش تقاضای جهانی بود. روند تجارت ایران و پاکستان در یک دهه اخیر صعودی بوده و در ده سال اخیر همواره صادرات ایران به پاکستان بیشتر از واردات ایران از این کشور بوده، اما واردات ایران از پاکستان با متوسط نرخ رشد سالانه ۸/۱ درصد، سرعت رشد بالاتری در مقایسه با صادرات ایران به پاکستان با متوسط نرخ رشد سالانه ۶/۹ درصد داشته است. همچنین، ایران در میان شرکای تجاری اصلی صادراتی پاکستان جایگاهی نداشته و رتبه ایران از ۲۰امین کشور نیز پایین‌تر بوده است. در حوزه سیاست خارجی نیز پاکستان با چالش‌های متعددی روبه‌روست. این کشور سعی دارد موازنه‌ای میان قدرت‌های جهانی (چین، آمریکا و کشورهای غربی) برقرار کند، اما وابستگی شدید به وام‌های خارجی، مانع اتخاذ سیاستی مستقل شده است. طرح کریدور اقتصادی چین-پاکستان یکی از مهم‌ترین ابعاد سیاست خارجی این کشور شمرده می‌شود، اما انتقادات غرب نسبت به افزایش

بر اساس اطلاعات گمرک پاکستان، در سال ۲۰۲۴، ایران نهمین شریک تجاری وارداتی پاکستان بوده است، اما در میان شرکای تجاری اصلی صادراتی پاکستان قرار نگرفته و رتبه ایران از ۲۰امین کشور نیز پایین‌تر بوده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد راهکارها

گزارش حاضر به تحلیل جامع وضعیت اقتصادی و سیاسی پاکستان و تأثیر آن بر سیاست خارجی و تجاری این کشور پرداخته است. برای این منظور، متغیرهای کلان اقتصادی، چالش‌های داخلی و خارجی، راهبردهای سیاست خارجی، نقش طرح کریدور اقتصادی چین-پاکستان در معادلات منطقه‌ای و موانع دیپلماسی اقتصادی این کشور مورد بررسی قرار گرفته است. اقتصاد پاکستان در سال‌های اخیر با چالش‌های متعددی از جمله رکود اقتصادی، تورم بالا، بیکاری و کاهش سرمایه‌گذاری خارجی مواجه بوده است. در سال ۲۰۲۳، به دلیل شوک‌های بین‌المللی مانند جنگ روسیه و اوکراین، سیلاب‌های ویرانگر و نوسانات نرخ ارز، اقتصاد این کشور رشد منفی را تجربه کرد، اما در سال ۲۰۲۴، با اجرای برنامه‌های اصلاحی و حمایت‌های بین‌المللی، نشانه‌هایی از بهبود اقتصادی مشاهده شد. رشد تولید ناخالص داخلی پاکستان در سال ۲۰۲۴، به ۲/۳ درصد رسید

در سال ۲۰۲۴، سهم ایران از واردات پاکستان ۱/۹ درصد بوده است و در صادرات این کشور، ایران سهم زیر ۰/۵ درصد داشته است. بر اساس اطلاعات گمرک ایران نیز در سال ۱۴۰۳، پاکستان با سهم ۴/۲ درصد از کل صادرات ایران، رتبه ۷ در میان شرکای تجاری صادراتی ایران و با سهم ۱ درصدی از کل واردات ایران، رتبه ۱۴ در میان شرکای تجاری وارداتی ایران را کسب کرده است.

منابع

- Alam, K. M., Xuemei, L., Baig, S., Muhammad, F., Sun, J., & Tariq, M. (2023). Impact of the China-Pakistan Economic Corridor on the China-Europe and China-Middle East Tading Route Selection. *PloS one*, 18(7), e0288328.
- Aneel, S; & Basit, A., (2023). Economic Diplomacy and Pakistan's Quest for Economic Security, The Islamabad Policy Research Institute (IPRI).
- Bailey, Z. (2022). The Case for a New "Public Body" Standard: The Future of State-Owned Enterprises within the World Trade Organization. *Temp. Int'l & Comp. LJ*, 37, 41.

بدهی‌های خارجی پاکستان در این چهارچوب، فشارهای اقتصادی و سیاسی جدیدی را ایجاد کرده است. این کریدور یکی از اصلی‌ترین بخش‌های طرح کمربند و جاده چین است که هدف آن تقویت ارتباطات تجاری و حمل‌ونقل میان چین و پاکستان است. این طرح میلیاردها دلار سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های پاکستان جذب و به توسعه اقتصادی این کشور کمک کرده است، اما درعین حال، نگرانی‌هایی درباره افزایش وابستگی پاکستان به چین و ایجاد چالش‌های ژئوپلیتیکی با هند و غرب را به همراه داشته است. پاکستان در دیپلماسی اقتصادی خود با مشکلات متعددی از جمله فقدان هماهنگی بین نهادهای دولتی، کمبود بودجه، ضعف در اجرای توافق‌نامه‌های تجاری و محدودیت‌های سرمایه‌گذاری خارجی مواجه است. این مسائل باعث شده است که این کشور نتواند از فرصت‌های تجاری و سرمایه‌گذاری به‌خوبی بهره‌برداری کند. همچنین، نااطمینانی‌های امنیتی و ناکارآمدی در سیاست‌گذاری، مانعی برای جذب سرمایه‌گذاری‌های پایدار بوده است. سیاست‌گذاران ایران باید این تحولات را به‌دقت رصد و راهبردهای مناسبی برای تقویت روابط تجاری و اقتصادی با این کشور تدوین کنند. افزایش همکاری‌های اقتصادی، توجه به فرصت‌های ناشی از کریدور اقتصادی چین-پاکستان و تقویت دیپلماسی اقتصادی میان دو کشور می‌تواند به بهبود ثبات منطقه‌ای و توسعه همکاری‌های دوجانبه منجر شود.

- <https://www.sbp.org.pk/index.html>.

- <https://tradingeconomics.com>.

نرخ بیکاری کلی سال‌های ۲۰۲۱ -
۲۰۲۰، ۶/۳ درصد گزارش شده، اما
بیکاری در میان جوانان (۱۵ تا ۲۴ سال)
۱۱/۱ درصد بوده که به‌طور قابل توجهی
بالا تر از میانگین ملی است. نرخ بالای
بیکاری جوانان نشان‌دهنده استفاده
ناکافی از سرمایه انسانی است که
تهدیدی برای ثبات اجتماعی و افزایش
تعداد نیروی کار دلسرد است.

- Faisal Pal, M., (2024). Unemployment Situation in Pakistan: A Detailed Analysis of Challenges and Prospects.

- Khattak, A., (2025). 10 Years of CPEC: A Decade of Progress, Modern Diplomacy,

- Mahmood, S., Sun, H., Abdein, M. A., Qadri, S. U., Iqbal, A., Abdelkader, M. F., & Hewedy, O. (2023). Exploring the China-Pakistan economic corridor project performance during Covid-19 pandemic. *Heliyon*, 9 (12).

- Rauf S; & Zeidan, A., (2025). China-Pakistan Economic Corridor International Trade Project,.

- The Institute for Security and Development Policy (2024). Assessing Pakistan's Foreign Policy Under Shehbaz Sharif. Sweden, Stockholm: The Institute for Security and Development Policy.

- <https://www.thecitizen.co.tz/tanzania/news/international/how-economic-policies-are-decimating-pakistan-s-workforce-and-economy-4944490>.

- <https://www.britannica.com/topic/Belt-and-Road-Initiative>.

- <https://countryeconomy.com>.

- <https://countryeconomy.com>.

- <https://www.finance.gov.pk>.

- <https://irica.ir>.